

Тимошенко М.О.

к.ю.н.,

професор

Європейський університет

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПИТАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Постановка проблеми. Право на вищу освіту реалізується людиною через інституційну систему, яка включає як органи державного регулювання освітніх відносин, так і закладів вищої освіти, які надають відповідні послуги. Ця діяльність останніх спрямована на вирішення важливої соціальної проблеми – забезпечення суспільного життя відповідними кадрами. Тому тут важливе поєднання правового забезпечення системного підходу до цієї сфери суспільних відносин, освітньої, маркетингової, науково-дослідної, організаційної і господарської діяльності з відповідним інститутом юридичної відповідальності суб'єктів освітніх відносин. У зв'язку із цим зростає значимість дослідження правового регулювання господарської діяльності суб'єктів освітніх відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання європейського досвіду правового регулювання діяльності закладів вищої освіти та можливості його використання в українській практиці стали предметом дослідження таких вчених, як О. Баєва, Н. Боревська, О. Верхогляд, С. Гринюк, Н. Губерська, Р. Гурак, Р. Гуревич, Б. Деревянко, Л. Карпинська, В. Ортинський, В. Костицький, С. Курбатова, Ю. Кучер, Е. Макгіннес, Н. Макаренко, Н. Ракши, В. Руснак, В. Савіщенко, Р. Шаповал, С. Шевченко та інших. Враховуючи значимість господарської діяльності для забезпечення освітнього, науково-дослідного процесу у системі підготовки фахівців у ЗОВ актуальним є вивчення світового та

європейського досвіду та розробки критеріїв і напрямків його врахування у реформаційних процесах в Україні.

Формування цілей статті. Основним завданням написання статті є дослідження європейського досвіду правового регулювання господарської діяльності закладів вищої освіти, розробка пропозицій щодо його врахування в українській нормотворчій та управлінській практиці.

Виклад основного матеріалу. Європейські наукові установи та університети сьогодні є передовими у багатьох наукових сферах. Вони щорічно дають світові чи не найбільшу кількість лауреатів Нобелівської премії. Саме тому дослідження проблем європейської інтеграції України [19], інтеграції українських ЗОВ до Європейського освітнього і наукового простору є одним з найважливіших завдань для двостороннього діалогу та забезпечення прогресу української науки [1; 2, 223-226;]. Відповідно, адаптація процесів правового регулювання господарської діяльності ЗВО країн ЄС забезпечує організаційно-правовий та функціональний аспекти існування вищої освіти як такої [4; 5; 2].

Увагу аналітиків європейських країн та України привернув проект документу стратегічного планування та подальшого функціонування ЄС, що опрацьовується в рамках ЄС на відповідний період та становить розподіл спільного бюджету для реалізації програм ЄС. Зокрема, у німецькому виданні Welt [6] від 05 травня 2019 року під назвою «Креативне

фінансування» вийшла скорочена версія такого проекту ЄС на 2021–2027 роки Передбачено, що бюджет ЄС на період від 2021 до 2027 років становитиме майже 1,280 трлн євро і, таким чином, суттєво збільшиться порівняно з попереднім періодом, навіть не зважаючи на вихід з ЄС Великої Британії. Як відомо, нині бюджет ЄС становить 1,087 трлн євро. Відповідно, зростання бюджету в країнах ЄС може призвести до збільшення витрат на вищу освіту [7].

Сучасні європейські країни значно випереджають Україну у питаннях правового регулювання здійснення освітніми закладами якісної господарської діяльності у сфері вищої освіти. Вони по праву задають «тон» у визначенні напрямів розвитку сфери освіти у світі. Європейські ЗВО багато в чому розвиваються за рахунок суб'єктів господарювання і громадян з інших країн. Розвиток європейського ринку освітніх послуг свідчить про жорстку конкуренцію у цій сфері, а також вказує на найпростіші напрями конкурентної політики для вітчизняних ЗВО. Тут йдеться не просто про підвищення якості освітніх послуг, а роботу в умовах повноцінної конкуренції. Тому треба враховувати європейський досвід щодо моніторингу забезпечення роботою випускників, договори із суб'єктами господарювання і державними органами про працевлаштування випускників, якісну рекламну політику, спрямовану на інформування широкої громадськості про ЗВО, характеристики спеціальностей, якість навчальної і майнової бази, успіхи професорсько-викладацького складу, студентів і випускників. Багато європейських ЗВО, зокрема, низка британських університетів, мають відділи маркетингу, укомплектовані професійними співробітниками.

Господарська діяльність у сфері вищої освіти європейських країн може бути платною чи безплатною, а може передбачати оплатність окремих видів діяльності або отримання певного рівня освіти. Наприклад, у Данії, Ісландії, Люксембурзі, ФРН, Норвегії, Фінляндії, Швеції навчання безоплатне

для громадян країни та зарубіжних студентів; в Австрії, Греції навчання безоплатне для студентів, які є громадянами країни та ЄС, і для деяких інших категорій (оплачують навчання студенти з інших країн); безкоштовна освіта не притаманна Бельгії, Великій Британії, Іспанії, Італії, Нідерландам, Португалії; у Франції після перевірки на платоспроможність стягується платня за реєстрацію зі студентів, які є громадянами країни, ЄС та зарубіжних студентів; в Ірландії безоплатним є навчання для здобуття першого ступеня, усі наступні рівні вищої освіти оплачуються. При цьому платна діяльність ЗВО у сфері освіти європейських країн не залежить від комерційного чи некомерційного статусу. До того ж, більшість ЗВО в європейських країнах має все таки некомерційний характер, як і в Україні.

В одних державах ознака некомерційності ЗВО є обов'язковою умовою для отримання ЗВО дозволу на ведення діяльності або державного фінансування, в інших – комерційну діяльність таким організаціям дозволено лише настільки, наскільки вона є засобом досягнення мети діяльності, у третіх – як виняток з метою залучення бізнес-структур до сфери освіти. Так, Кодексом освіти Франції, зокрема статтею L.711-1, передбачено право публічних установ наукового, культурного і професійного характеру – національних установ вищої освіти і досліджень зі статусом юридичної особи, педагогічною, науковою, адміністративною і фінансовою автономією – брати участь в об'єднаннях і утворювати філії, комерціалізувати результати своєї діяльності, у тому числі утворенням служб промислової і комерційної діяльності [8, 301-322].

Виникає необхідність дослідження і детального вивчення європейського досвіду обсягів витрат й забезпеченість освітнього процесу країн ЄС для імплементації окремих складових у загальну єдину систему розвитку вищої освіти України. Зокрема, цікавим є досвід Словацької Республіки щодо правового регулювання господарської діяльності ЗВО. Доцільність такого досвіду для Укра-

їни є актуальною через територіальну наближеність цих країн-сусідів. Державні ЗВО фінансуються особливо за рахунок субсидій, що надає Міністерство освіти, науки, досліджень та спорту Словацької Республіки на основі договору, але вони також мають додаткові надходження, такі, як плата за навчання та платежі, пов'язані з навчанням, підприємницька діяльність, доходи від власності, забезпечення безперервної освіти тощо. Державні ЗВО є автономними й самоврядними, керуються органами самоврядування відповідно до внутрішніх правил ЗВО.

Основою функціонування господарської діяльності системи вищої освіти є нормативно-правове забезпечення Словацької Республіки, що ґрунтується на впровадженні Болонського процесу, започаткованого в країні ще з 2002 року шляхом ухвалення таких нормативних документів, як Закон «Про вищу школу» та постанова Міністерства освіти Словацької Республіки «Про кредитну систему навчання», Закон «Про державну мову Словацької Республіки», Закон «Про мови національних меншин», Концепція викладання іноземних мов у початкових і середніх школах, яка заохочує до вивчення іноземних мов із раннього віку та протягом життя.

З метою забезпечення високого рівня якості вищої освіти у межах Болонського простору здійснюється адаптація національних систем, гармонізація її якості до відповідних європейських стандартів і рекомендацій, контроль як з боку національних органів державної влади, так і міжнародних організацій у галузі освіти і культури, а також незалежних акредитаційних агентств.

Важливим для України є також врахування того, що виведення державних витрат у Словацькій Республіці на освіту до рівнів більшості розвинених країн були обмежені економічною ситуацією в суспільстві, а також відсутністю в повному обсязі необхідних ресурсів у цій державі. Негативно вплинуло на ситуацію також збільшення субсидій державним університетам за їх нинішнього статусу,

що може спричинити підвищення рівня якості освіти у цих вузах, але негативно впливатиме на загальний стан освітньої діяльності ЗВО.

Складовими системи освіти в Польщі, яка може бути прикладом для наслідування в Україні, є система оцінювання знань і поведінки. Відзначимо принципи функціонування вищої школи та здійснення наукової діяльності, передбачені у Законі «Про вищу освіту та науки» Польщі, зокрема, обов'язок органів державної влади створити оптимальні умови для свободи наукових досліджень і творчості, свобода викладання та самостійність академічної спільноти, відповідальність науковця за якість і надійність досліджень та виховання молодого людини покоління [9].

Досліджуючи господарську діяльність у ЗВО Польщі, можна відмітити, що Міністр, відповідальний за освіту, надає дозвіл на здійснення діяльності навчального закладу, зокрема, таких її видів, як надання педагогічних і професійних послуг, підтримка діяльності викладачів, навчальних закладів, педагогічні послуги та захист інтересів студентів.

Також доцільно зазначити, що усі спірні ситуації, згідно з польським законодавством і положеннями договору про навчання, вирішуються лише за участі суду. Однак польська освітня реформа загалом характеризується як успішна, побудована на раціональному поєднанні освітнього і професійного компонентів у системі підготовки фахівців, з розвитком у студентів критичного мислення, зацікавленості у нестандартних рішеннях, освоєнням інноваційних технологій [10].

Традиційно в останні роки в Україні переважно позитивно оцінюється досвід організації та господарсько-правового регулювання ЗВО в Угорщині. У 1999 році Угорщина приєдналася до Болонської конвенції, первинною метою якої є створення єдиного європейського простору вищої освіти. У межах цього процесу в вересні 2006 року на всіх рівнях введено двоступеневу систему навчання, відповідну болонській моделі (бакалаврські та магістерські програми). Нині система вищої

освіти в Угорщині включає в себе 18 державних університетів, 1 громадський університет, 12 державних коледжів, 26 клерикальних освітніх установ і 9 коледжів, керованих громадськими фондами [11].

ЗВО в Угорщині працюють під керівництвом Міністерства з питань людських ресурсів. Більшість угорських університетів є державними установами, студенти традиційно навчаються безкоштовно. Тут доцільно зазначити, що в Угорщині також зростають витрати на освіту, що забезпечує її розвиток загалом. Так, за державним бюджетом на 2020 рік, уряд витратить на освіту в 2020 році на 645 млрд грн більше, ніж у 2010 році [13].

Систему вищої освіти Ірландії також вважають однією з найкращих, оскільки навчання в цій країні абсолютно безкоштовне. Причому безкоштовне на всіх рівнях, включаючи вищу освіту і коледжі. Крім того, успіхи Ірландії у цій сфері визнані у всьому світі, вона займає своє почесне місце. Відповідно, вивчення ірландського досвіду є актуальним для України [14, 197-207].

Варто звернути увагу на те, що Ірландія виявляє помірну активність у Болонському процесі, адже вона давно має триступеневу вищу школу з системою дипломів «бакалавр – магістр – доктор філософії». Тому її уряд набагато більше зацікавлений у виконанні Лісабонського проекту розвитку в ЄС надвисоких технологій та у зміцненні міжнародних освітніх і наукових зв'язків [15].

Слід зазначити, що організація фінансування системи освіти відрізняється в різних країнах, проте можна виділити групи країн, що мають схожі риси в реалізації цих фінансових механізмів системи освіти. Зокрема, Фінляндія – це країна, що являє певний інтерес як з точки зору високої частки державного фінансування, так і з огляду на високу ефективність витрат у системі освіти. Тому для України є цікавою також практика законодавчого регулювання господарської діяльності ЗВО в Фінляндії. Зокрема, С.П. Гринюк виділяє основні принципи, які надали Фінляндії статус однієї з

найуспішніших країн в галузі освіти, зокрема, такий, як повага до споживачів освітніх послуг і створення «середовища розвитку», починаючи ще з дошкільного віку [16].

Доцільно зупинитися на досвіді господарсько-правового регулювання діяльності ЗВО Чеської Республіки, оскільки вона відрізняється, з одного боку, децентралізацією управління у сфері вищої освіти з широкими повноваженнями місцевих органів влади, а, з іншого, наявністю спеціалізованого суб'єкта із дещо своєрідним призначенням. Вища освіта є невід'ємною складовою частиною у структурі системи освіти й охоплює «діяльність університетів, що працюють за Болонською системою: бакалавр – магістратура – докторантура» [17]. Господарські відносини ґрунтуються на принципах автономії ЗВО у вирішенні питань організації навально-виховного процесу, а держава контролює фінансування (якщо ЗВО отримує фінанси з бюджету) та якість навчального процесу з використанням різноманітних засобів контролю – спостереження, тестування, анкетування, співбесіди, збору інформації тощо.

Одразу слід зазначити, що позитивно оцінюючи загалом пріоритетність європейського досвіду правового регулювання [20], у тому числі і господарської діяльності ЗВО, його використання в Україні має бути вибірковим, прагматичним та властивим процесам, що відбуваються в країні, у тому числі економічним та політичним.

Проаналізувавши освітню діяльність у різних країнах з урахування особливостей функціонування ЗВО в Україні, пропонуємо оцінку господарської діяльності проводити за критеріями, які характеризують:

- здійснення освітньої діяльності з урахуванням обов'язку держави забезпечити доступ на реалізацію права на вищу освіту (прийнятих на навчання студентів, у тому числі за джерелами фінансування; отримані кредити на навчання);
- соціально-економічне становище ЗВО (середньооблікова чисельність штатних пра-

цівників, середньомісячна заробітна плата, заборгованість по виплаті заробітної плати, витрати на соціальні заходи);

- стан активів і використання ресурсів та матеріально-технічної бази;

- фінансовий стан (надходження коштів, касові і фактичні витрати, поточні та капітальні витрати, дебіторська і кредиторська заборгованість, фонд оплати праці).

Так, класичним прикладом у сфері вищої освіти, який ми можемо запозичити та успішно використовувати без надмірної трансформації, є модель у Нідерландах, яка сформована з урахуванням результатів вивчення досвіду США та Канади й акцентом на національні потреби. У Нідерландах існує чіткий розподіл у сфері вищої освіти між державою та недержавними установами вищої освіти [18]. Така практика у випадку запровадження в Україні, тим більше в умовах інтенсифікації інтеграційних процесів у освітній, у тому числі й вищій освіті, певною мірою усунула б корупційні ризики.

Необхідно усвідомити, що неможливо оцінити та порівняти ЗВО зі звичайними комерційними компаніями (суб'єктами господарювання), оскільки мета їх створення та спосіб їх роботи абсолютно різні. Комерційні компанії або взагалі підприємці, здійснюючи наукову чи дослідницьку діяльність, роблять це, зокрема, тому що вони економічно мотивовані до цього. Тому можна сказати загалом, що вони здійснюють цю діяльність тому, що знають (або твердо вірять), що вона буде економічно оцінена і приведе до отримання прибутку.

Однак, з нашого погляду, ЗВО – це суб'єкти права, основна місія яких соціальна, освітня діяльність, незалежно від того, як визначається наука. Немає сумнівів, що коли така установа є платником ПДВ, вона здійснює господарську діяльність, вона матиме право на відрахування ПДВ із відповідних внесків. На нашу думку, враховуючи, що організація, з якою споживач взаємодіє, є визначальною,

слід проаналізувати чи може бути ЗВО суб'єктом господарювання, що провадить підприємницьку діяльність з наданням послуг у сфері освіти, а студент споживачем послуг.

Очевидно, що, з огляду на призначення, державні та приватні ЗВО можуть мати статус підприємства як навчального закладу, яке надає освітні послуги на платній основі, що охоплює усю чи часткову його діяльність (призначення). Договором, у контексті цього призначення здійснення господарської діяльності, має бути цивільно-правова угода, заснована на двосторонніх зобов'язаннях, предметом яких є освітні послуги, що надаються ЗВО. Зобов'язання сторони, передбачені в договорі, студента – споживача освітніх послуг, пов'язані з необхідністю оплати таких послуг та оплати додаткових зборів, пов'язаних із ходом навчання. У свою чергу, ЗВО зобов'язується належним чином надавати освітні послуги.

Висновки. Метою господарської діяльності ЗВО є надання освітніх послуг для забезпечення прибутку. Завданням при цьому суспільно-корисного характеру слід розуміти якомога ширше, враховуючи розвиток науки та забезпечення освіти. Разом з тим, діяльність ЗВО можна оцінити як послуги загального інтересу – це освітні послуги. А тому як суб'єкт господарювання, який здійснює цей вид діяльності, ЗВО підпадає під дію законодавства у сфері надання послуг населенню, що охоплюється захистом прав споживачів. З метою ширшого врахування європейського і світового досвіду, розгортання імплементації європейських освітніх систем і наукових процесів у контексті євроінтеграції пропонуємо в рамках МОН України створити науково-технологічний центр, основною метою якого є забезпечення наукових розробок та практичне їх провадження в межах пілотного проекту завдяки скоординованим зусиллям багатьох країн ЄС, міжнародних організацій і наукового сектора.

Анотація

Стаття присвячена процесам реформування вищої освіти в Україні з врахуванням європейського досвіду, зокрема у частині правового регулювання господарської діяльності як забезпечувальної для освітнього та науково-дослідного напрямку діяльності закладів вищої освіти (надалі – ЗОВ). Окреслено тенденції розвитку вищої освіти у Європейському освітньому просторі. Зроблено висновок, що сучасні європейські країни значно випереджають Україну у питаннях правового регулювання здійснення освітніми закладами якісної господарської діяльності у сфері вищої освіти. Ефективне застосування досвіду країн Європи, освітня діяльність яких характеризується новітніми методами викладання, модернізацією та інноваційним забезпеченням, надає можливість докорінної зміни якості надання освітніх послуг в Україні. Доведено, що саме використання економічно вигідних типів освіти для задоволення потреб ринку праці, забезпечення зростаючої пропорційності кількості вступників без істотного збільшення державних витрат на вищу освіту, здатне удосконалити та покращити вже існуючий рівень професійної освіти. Детально аналізується досвід правового регулювання вищої освіти у Польщі, Словаччій Республіці, Ірландії, Фінляндії, Чеської Республіки. В ході дослідження виокремлено чинники, що позитивно впливають на формування єдиного інноваційного процесу, який спрямований на покращення господарської діяльності закладів вищої освіти, яке має відбуватися одночасно на державному та місцевому (регіональному) рівнях. Запропоновано проводити оцінку господарської діяльності ЗОВ за критеріями, які характеризують урахування обов'язку держави забезпечити доступ на реалізацію права на вищу освіту (прийнятих на навчання студентів, у тому числі за джерелами фінансування; отримані кредити на навчання), соціально-економічне становище ЗВО (середньооблікова чисельність штатних працівників, середньомісячна заробітна плата, заборгованість по виплаті заробітної плати, витрати на соціальні заходи), стан активів і використання ресурсів та матеріально-технічної бази, а також фінансовий стан (надходження коштів, касові і фактичні витрати, поточні та капітальні витрати, дебіторська і кредиторська заборгованість, фонд оплати праці).

Зроблено висновок, що процесу правового регулювання господарської діяльності закладів вищої освіти в обов'язковому порядку повинні бути властиві процеси надання якісних послуг у сфері освітньої діяльності, ефективна методика викладання та модернізація відповідно до нових технологій, з врахуванням інноваційного забезпечення.

Ключові слова: заклади вищої освіти, європейський досвід правового регулювання вищої освіти, освітня діяльність, господарська діяльність ЗОВ.

Tymoshenko M.O. Theoretical and legal issues in the use of European experience in the legal regulation of economic activity of higher education institutions

Summary

The article is devoted to the processes of reforming higher education in Ukraine taking into account the European experience, in particular in terms of legal regulation of economic activity as providing for educational and research activities of higher education institutions (hereinafter – HEI). It is concluded that modern European countries are significantly ahead of Ukraine in matters of legal regulation of educational institutions of quality economic activity in the field of higher education. Effective application of the experience of European countries, whose educational activities are characterized by the latest teaching methods, modernization and innovation, provides an opportunity to radically change the quality of educational services in Ukraine. It is proved that the use of economically advantageous types of education to meet the needs of the labor market, ensuring a growing proportion of the number of entrants without a significant increase in government spending

on higher education, can improve and enhance the existing level of vocational education. The experience of legal regulation of higher education in Poland, the Slovak Republic, Ireland, Finland, and the Czech Republic is analyzed in detail. In the course of the research the factors that positively influence the formation of a single innovation process, which is aimed at improving the economic activity of higher education institutions, which should take place simultaneously at the state and local (regional) levels, are identified. It is proposed to evaluate the economic activity of HEI according to the criteria that characterize the obligation of the state to provide access to the right to higher education (students admitted to study, including funding sources; received loans), socio-economic status of HEI (average number of full-time employees, average monthly salary, arrears of wages, expenditures on social activities), the state of assets and use of resources and material and technical base, as well as financial condition (income, cash and actual costs, current and capital costs, receivables and accounts payable, wage fund). It is concluded that the process of legal regulation of economic activity of higher education institutions must be characterized by the processes of providing quality services in the field of educational activities, effective teaching methods and modernization in accordance with new technologies, taking into account innovation.

Key words: higher education institutions European experience of legal regulation of higher education, economic activity of HEI, educational activity.

Список використаних джерел:

1. Maksym Tymoshenko. Higher educational establishments as institutions for ensuring the right of higher education in the context of European integration of Ukraine. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2018 № 1 (volume 2). P. 139–144 (Словацька Республіка).
2. Тимошенко М. О. Право на освіту в Україні у контексті євроінтеграційних процесів. *Актуальні проблеми науки і практики у світлі євроінтеграції* : тези міжнар. наук.-практ. конф. / за ред. Л. А. Янковської. Львів: Львівський ун-т бізнесу та права, 2018. С. 223–226.
3. Губерська Н. Л. Адміністративні процедури у сфері вищої освіти: теоретико-правове дослідження: монографія. Харків: Панов, 2015. 508 с.
4. Освітні системи країн Європейського Союзу: загальна характеристика : навчальний посібник / С. О. Сисоєва, Т. Є. Кристопчук; Київський університет імені Бориса Грінченка. Рівне : Овід, 2012. 352 с..
5. Поберезська Г. Г. Тенденції розвитку вищої освіти країн Західної Європи та України : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 2005. 180 с. URL: <https://www.welt.de>.
6. Польвик С. Проект бюджету ЄС на 2021–2027 рр. та його значення для України. URL: http://bintel.com.ua/uk/article/05_19_eu/.
7. Деревянко Б. В. Правове регулювання господарської діяльності навчальних закладів : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.04. Донецьк, 2014. С. 301–322.
8. Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce USTAWA z dnia 20 lipca 2018 r. URL: <https://www.uw.edu.pl/wp-content/uploads/2018/09/ustawa.pdf>.
9. Макаренко Н. О. Порівняльний аналіз тенденцій розвитку світової та польської вищої освіти / Н. О. Макаренко, М. І. Підгурський, О. М. Кенс, А. Мачинський, К. Бжозовський, С. В. Ковалевський. *Вісник Донбаської державної машинобудівної академії*. 2016. № 3 (39). С.1 20.
10. Освіта в Угорщині. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9E%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B0_%D0%B2_%D0%A3%D0%B3%D0%BE%D1%80%D1%89%D0%B8%D0%BD%D1%96#%D0%92%D0%B8%D1%89%D0%B0_%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B0.

11. A kormány 645 milliárd forinttal többet költ oktatásra 2020-ban, mint 2010-ben. URL: <https://www.kormany.hu/hu/miniszterelnokseg/hirek/a-kormany-645-milliard-forinttal-tobbet-kolt-oktatasra-2020-ban-mint-2010-ben>.
12. Терентьева Н. О., Ситник О. І. Освіта дорослих в Ірландії і Україні: спільне та відмінне у тенденціях розвитку. *Освітологічний дискурс*. 2016. № 1 (13). С. 197–207.
13. Кучер Ю. А. Становлення і реформування середньої і вищої освіти Ірландії : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2008. 20 с.
14. Гринюк С. П. Сумлінна праця: як фіни побудували успішну систему освіти. URL: <http://dspace.nau.edu.ua/bitstream/NAU/18963/1/%D0%93%D0%A0%D0%98%D0%9D%D0%AE%D0%9A.doc>.
15. Ільченко А. М., Шейко А. М. Вища освіта і Болонський процес: навч.-метод. посібник. Полтава: РВВ ПДАА, 2014. 316 с.
16. Шевченко С. О. Механізм державного та громадського управління якістю вищої освіти: зарубіжний досвід. *Держава та регіони. Серія: «Державне управління»*. 2007. № 3. С. 171–176.
17. Kostytsky V. Scientific ideas, legal progress, scientific legal doctrine: searching for the optimal power model in the modern state. *European science. Európska Veda. Scientific journal. Vedecký časopis, Podhájska*, Vol. 4. 2019. P. 47–50.
18. Костицький В. В. Проблеми європейської інтеграції України. *Малий і середній бізнес*. 2007. № 1. С. 3–15.